

प्रकरण पहिले
जीवनपट व कारकीर्द

प्रकरण पहिले

जीवनपट व कावकीर्द

भारतात आलेल्या युरोपियन इतिहासकारांनी इतिहास लिहिण्याची प्रक्रिया सुरू केली. पोर्तुगालचा कॉस्मो-द-ग्वार्दा, इंग्लंडचे रॉबर्ट ऑर्म, स्कॉट वेअरिंग, जर्मनीचा एम.सी.स्प्रेंगेल इ.नी आपल्या लेखनातून मराठ्यांच्या इतिहासाची युरोपियन वाचकांसाठी दखल घेतली आहे. माऊंटस्टुअर्ट एलफिन्स्टन, जेम्स कॅनिंगहॅम ग्रँट डफ यासारख्या ब्रिटिश प्रशासकांनी, मराठ्यांच्या मुलूखात राहून आणि मराठ्यांचे भारताच्या इतिहासातील स्थान ओळखून, विविध साधनांचा अभ्यास करून त्यावरून त्यांना जे आकलन झाले ते परिश्रमपूर्वक आणि प्रसंगी आर्थिक झळ सोसून, आदर आणि भीती या संमिश्र भावनातून मराठ्यांचा इतिहास जगासमोर मांडला. परंतू या सान्या इतिहासातून मराठ्यांच्या इतिहासाचे पूर्ण दर्शन घडले नाही.^१ युरोपियन इतिहासकारांनी साम्राज्यवादी दृष्टीकोनातून मराठ्यांचा इतिहास लिहिल्यामुळे तो पूर्वग्रहदूषित स्वरूपाचा लिहिला गेला अशी टिका केली जात होती.^२ म्हणून पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रभावाने आणि आपला इतिहास आपणच सांगितला पाहिजे या भावनेने प्रेरित होवून इतिहासलेखनाला आवश्यक ती सर्व साधनसामग्री सरकारी दफतरखान्यात बंद करून ठेवली होती. तरी काही महाराष्ट्रीयन इतिहासकार व संशोधकांनी असंख्य अडचणींना तोंड देवून इतिहासाची अस्सल साधने गोळा करणे, ती प्रकाशित करणे आणि मराठ्यांचा खरा इतिहास जगासमोर मांडण्याची मोहिम उभी केली.^३

महाराष्ट्रात वि.का.राजवाडे, ग.ह.खरे, गो.स.सरदेसाई, चं. शं. शेजवलकर, न्या.रानडे, दत्तो वामन पोतदार, सेतुमाधवराव पगडी इ. नामवंत व निष्ठावंत इतिहास संशोधकांनी इतिहास लेखनाची, ऐतिहासिक साधने संकलीत करण्याची थोर व उज्वल परंपरा निर्माण केली.^४ आणि डॉ.विठ्ठल गोपाल खोबरेकर यांनी ही परंपरा पुढे चालू

ठेवण्याचे कार्य केले आहे.

डॉ.वि.गो.खोबरेकर हे महाराष्ट्रातील एक थोर आणि जेष्ठ इतिहास तज्ज्ञ म्हणून महाराष्ट्राला सुपरिचित आहेत. मराठा इतिहासाशी त्यांचे नाव अभेद्यपणे जोडले गेले आहे. त्यांच्या ग्रंथ संग्रहाची व्याप्ती मोठी आहे. डॉ.खोबरेकर यांच्या ऐतिहासिक लेखनाचा अभ्यास करत असताना तसेच एक इतिहासकार म्हणून त्यांचे मूल्यमापन करत असताना त्यांचा जीवनपट आणि कारकीर्द अभ्यासणे उद्बोधक ठरते.

डॉ.वि.गो. खोबरेकर यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यातील कवठी या गावी दि.२० जुलै १९२३ रोजी झाला. त्यांची आई कै.सौ.अंबिकाबाई व वडिल कै.गोपाल पुंडलिक होय. त्यांचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण मालवणला व उच्च शिक्षण मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेजमध्ये झाले. त्यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या एम.ए. व पीएच.डी. या पदव्या संपादन केल्या.^४ त्यांनी इ.स.१९५३ साली 'मराठ्यांच्या सत्तेचा दक्षिणेतील विस्तार' या विषयावर प्रबंध लिहून एम.ए.पदवी संपादन केली.^५

कार्य :

संशोधनाद्वारे इतिहास विषयात एम.ए. ही पदवी संपादन केल्यावर डॉ.खोबरेकर मुंबई रेकॉर्ड ऑफिसमध्ये म्हणजेच सध्याच्या पुराभिलेख विभागात इ.स.१९५४ मध्ये संशोधन सहाय्यक या पदावर नोकरीस लागले.^६

डॉ.खोबरेकर यांना मोडी लिपीचे उत्तम ज्ञान अवगत असण्याबरोबर इतिहास वाचन व इतिहास संशोधनाच्या आवडीमुळेच त्यांचा हा महाराष्ट्र शासनाच्या पुराभिलेख विभागात सेवा प्रवेश होणे सुलभ झाले होते.^७ १९५६ पर्यंत डॉ.खोबरेकर या पदावर होते. नोकरीत दोन वर्षे पूर्ण होण्याच्या आत नगर हवेली प्रकरणासंबंधी पेशवे दप्तरातील मोडी कागदपत्रे घेऊन त्यांनी भारत सरकारच्या परराष्ट्र खात्यात दिल्ली येथे मोडी अधिकारी म्हणून एक वर्ष सेवा केली. दिल्लीहून परत आल्यावर १९५८-१९६० या कालावधील

डॉ.खोबरेकर यांनी बडोदा रेकॉर्ड ऑफिसचे राजदप्तरदार म्हणून काम केले. बडोद्याहून परत आल्यावर डॉ.खोबरेकरांनी पुराभिलेख विभागात संशोधन प्रमुखाचे ९ वर्षे काम केले. १९६९ पासून त्यांची नेमणूक पुराभिलेख व पुरातत्व विभागाच्या संचालक पदी झाली. प्रा. न. र.फाटक यांनी मुंबई इतिहास संशोधन मंडळाची स्थापना इ. स.१९५६ मध्ये केली. त्या वेळेपासून हे मंडळ मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाची शाखा म्हणून चालू आहे. या मंडळाच्या संचालकपदी प्रा.न.र.फाटक यांनी डॉ.खोबरेकर यांची नेमणूक केली. त्यांनी इतिहास संशोधन मंडळाचे कार्य उत्कृष्टरीत्या केले. 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' या त्रैमासिकाचे कार्यकारी संपादक म्हणूनही त्यांनी काम केले आहे.^९

डॉ.खोबरेकर यांचे व्यक्तीमत्त्व व स्वभाव वैशिष्ट्ये :

मराठ्यांच्या इतिहासाचे गाढे अभ्यासक, थोर इतिहास संशोधक डॉ.खोबरेकर यांचे व्यक्तीमत्त्व प्रसन्न, आकर्षक, डोक्यावर पनामा हॅट घातली तर आणखीनच सुंदर दिसणारे, पहिल्यापासून योगासने करीत असल्याने उतारवयातही तंदुरूस्त असे होते. त्यांनी आपले कॉलेज नोकरी करून पूर्ण केले. पण नोकरीपेक्षा ते शिक्षणाला महत्त्व देत. म्हणूनच त्यांनी आपल्या पुतण्यांच्या शिक्षणाचा खर्च उचलला. या कामी त्यांच्या सुविद्य पत्नी संजीवनी यांनी त्यांना साथ दिली. आज त्याचे पुतणे उच्च विद्या विभूषित आहेत.^{१०}

डॉ.खोबरेकर हे सच्चे ज्ञानोपासक होते. सुप्रसिद्ध इतिहासकार, नामवंत लेखक, इतिहास संशोधनासाठी लागणारी विद्वत्ता, चिकाटी इ. गुणांचा सुरेख समन्वय त्यांच्या व्यक्तिमत्वात दिसून येतो. त्यांनी आपले आयुष्य इतिहास विषयास वाहून घेतले. त्यांनी विपुल लेखन विशेषतः मराठ्यांच्या इतिहासावर केलेले आहे.^{११} फुरसतीचा वेळदेखील डॉ.खोबरेकर इतिहासाच्या सेवेत घालवित असत. त्यांना असे इतिहासमय झालेले पाहून म.म.पोतदार यांना त्यांचे कौतुक वाटत असे.^{१२} नोकरीत असता त्यांनी ऐतिहासिक कागदपत्रांचा अभ्यास केला. महाराष्ट्रातील वस्तूसंग्रहालये व गुंफा यांचा अभ्यास केला.

या अभ्यासाचे दृष्य फळ म्हणजे त्यांनी केलेली ग्रंथनिर्मिती होय. त्यांचे हे कार्य पाहूनच ज्योतिर्भास्कर जयंतराव साळगावकर यांनी पुढील शब्दात त्यांचे कौतुक केले होते, “महाराष्ट्रात राजवाडे, केतकर यांच्यासारख्या छंदिष्ट माणसांच्या मालिकेत बसणारे डॉ.खोबरेकर आहेत.”^{१३}

डॉ.वि.गो. खोबरेकर यांचे इतिहास संशोधन :

डॉ.खोबरेकर यांची इतिहास संशोधनातील कामगिरी उल्लेखनीय आहे. त्यांचा इतिहास संशोधन कार्याचा प्रारंभ मुंबई रेकॉर्ड ऑफीस म्हणजेच पुराभिलेख विभागात १९५४ मध्ये नोकरीस लागल्यापासून सुरू झाला. महाराष्ट्रातील विद्वान इतिहास पंडित श्री.रा.टिकेकर, प्रा.न.र.फाटक, म.म.द.वा.पोतदार, प्रा.ग.ह.खरे, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी इ. ज्ञानोपासक इतिहास संशोधकांचा सहवास व मार्गदर्शन त्यांना लाभले.^{१४} इतिहासाचे धडे घेण्यासाठी डॉ.खोबरेकर पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधन मंडळात जात. तेथेच पोतदारांचा आणि त्यांचा परिचय झाला.^{१५} डॉ.खोबरेकर यांनी संशोधनाचे प्राथमिक धडे भारत इतिहास संशोधन मंडळाचे प्रा.ग.ह.खरे यांच्याकडून घेतले.^{१६} त्यानंतर संशोधन सहाय्यक या पदावर मुंबई रेकॉर्ड ऑफिसात रूजू झाले. तेथे राजदप्तरदार व इतिहासातज्ज्ञ डॉ.पी.एम.जोशी यांच्याबरोबर संशोधकीय काम करण्याची त्यांना संधी मिळाली.

१९६५ मध्ये पुराभिलेख खात्याचे संचालक डॉ.पु.म.जोशी, डॉ.खोबरेकर आणि डॉ.खरे यांना बिकानेर येथील राजस्थानच्या दप्तरखान्यातील मराठ्यांच्या इतिहासाला उपयुक्त वास्तव सामग्रीची माहिती करून घेण्यासाठी पाठविण्यात आले. तेथे त्यांनी फारसी अखबारांचे अवलोकन केले. हा इतिहास मराठ्यांच्या इतिहासासाठी उपयुक्त आहे हे त्यांनी निदर्शनास आणले.^{१७} शासनाच्या दप्तरखान्यात असंख्य ऐतिहासिक कागदपत्रे पडून होती. प्रामुख्याने ती मोडीत होती. अभ्यासकांना पाहिजे असणारी कागदपत्रे शोधून

काढायचे जिकीरीचे जायचे. ही अडचण लक्षात घेऊन डॉ.खोबरेकरांनी संचालक असताना पुण्याचे पेशवे दप्तर व कोल्हापूर रेकॉर्ड कार्यालयातील मोडी लिपीतील ऐतिहासिक कागदपत्रांची वर्णनात्मक सूची तयार करण्याची एक महत्त्वाकांक्षी योजना आखली. आणि मग चार खंडात चार लाख मोडी कागदपत्रांची सूची प्रसिद्ध केली. त्यामुळे अभ्यासकांची मोठी सोय झाली.^{१८} कित्येक संशोधकांना मोडीतील साधने त्यांच्या अभ्यासास मिळणे सुलभ झाले. हे त्यांचे कार्य संशोधकांनी नोंद घेण्यासारखे आहे.

डॉ.खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधन करून केवळ पुस्तके छापण्याचेच काम केले नसून इतिहास ज्ञान जोपासण्यासाठी त्यांची इतर कार्येही तितकीच उल्लेखनीय आहेत. त्यांनी मद्रास, बिकानेर, पाटणा, लखनौ, दिल्ली, तंजावर, त्रिवेंद्रम व गोवा या ठिकाणी असलेल्या मराठ्यांच्या इतिहास साधनांचे निरीक्षण व अवलोकन केले. ते इ.स.१९७२ मध्ये मॉस्को येथे भरलेल्या ७ व्या आंतरराष्ट्रीय पुराभिलेखाधिकारी परिषदेच्या अधिवेशनास महाराष्ट्र शासनातर्फे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहिले. परतताना त्यांनी लंडनला उतरून तेथील कोल्हापूरच्या राजर्षि शाहू महाराजांसंबंधी कागदपत्रांचा शोध घेतला.^{१९} त्यामुळे शाहू महाराजांसंबंधी अधिक माहिती उपलब्ध होऊ शकली.

अधिकार पदावर असताना त्यांनी हिंदुस्थानातील प्रमुख राज्यदप्तरखान्यातील ऐतिहासिक साधनांचा महाराष्ट्राचा इतिहासदृष्टीने शोध घेतला. या परिश्रमामुळे त्यांना 'महाराष्ट्रातील दप्तरखाने' हा संशोधनात्मक ग्रंथ तयार करणे शक्य झाले. या ग्रंथाला महाराष्ट्र शासनाचा १९७० सालचा उत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून पुरस्कार मिळाला.^{२०} याशिवाय डॉ.खोबरेकर यांनी महाराष्ट्रातील २६ जिल्हा कार्यालयात स्वातंत्र्य आंदोलनासंबंधीचे कागदपत्रे अभ्यासिले. व त्याचा उपयोग इतिहासाभ्यासूंना होण्यासाठी ते त्यांनी औरंगाबाद, नागपूर, कोल्हापूर, मुंबई येथील अभिलेखागारात आणून जपून ठेवण्याची कामगिरी केली.^{२१} तसेच महाराष्ट्राबाहेरील ज्या स्थळांना शिवाजी महाराजांचे पाय लागले

त्या-त्या स्थळी जाऊन जाऊन त्याबद्दलचे निरीक्षणात्मक अहवाल त्यांनी शासनास सादर केले आहेत.^{२२}

नोकरीत असताना डॉ.खोबरेकर यांनी ऐतिहासिक कागदपत्रांबरोबर पुराण वस्तू, वस्तूसंग्रहालये, नाणी व गुंफा यांचा अभ्यास केला. महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व विभागाचे संचालक असताना, इ.स.१९७० पासून पुरातत्व विभागातर्फे डॉ.खोबरेकर यांनी पन्हाळे काजी या गावी अप्रतिम प्राचीन गुंफांचा शोध गावकऱ्यांच्या सहाय्याने घेतला. पुरातत्व विभागातर्फे प्रथमच कोकणात पुरातन लेणी शोधण्याचे काम हाती घेतले होते. येथे या विभागातर्फे सुमारे एक वर्ष उत्खनन चालले. या काळात येथे ३५ गुंफा डॉ.खोबरेकर व सहकार्यांनी साफ-सफाई करून शोधून काढल्या.^{२३} त्याच सुमारास तेथील एका रहिवाशाच्या शेतात एक ताम्रपट सापडला. या ताम्रपटाचा अभ्यास करण्याची कामगिरी डॉ.खोबरेकर यांनी डॉ.सौ.शोभना गोखले यांना दिली. डॉ.गोखले यांनी या ताम्रपटाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे सांगितले आहे.

ताम्रपटाचे महत्त्व :

या ताम्रपटात अपरादित्याचा मुलगा विक्रमादित्यदेव याचे नाव प्रथमच आलेले आहे. आतापर्यंत अपरादित्यानंतर हरपालदेव गादीवर आला हे इतिहासाला ज्ञात होते. परंतू त्यांचा नातेसंबंध काय होता हे अद्यापिही अज्ञातच आहे. ताम्रपटातील वर्णनावरून विक्रमादित्यदेव हा गादीचा वारस असावा असे वाटते. परंतू तो गादीवर का आला नाही हे अद्याप गूढ आहे. अपरादित्य आणि विक्रमादित्य या दोघांनी मिळून ताम्रपट दान केला आहे. युवराजाने दान दिलेले ताम्रपट इतिहासात थोडे आहेत. एक उदाहरण म्हणजे मायिदबोलू ताम्रपटाचे व दुसरे युवराज राजेंद्र वर्मनाचे या ताम्रपटातील नावे महत्त्वाची आहेत. पन्हाळे काजी या गावचे 'प्रणालक' हे नाम ताम्रपटात आहे. या ताम्रपटाच्या शोधामुळे व त्यातील गावांच्या उल्लेखामुळे उत्तर शिलाहार राजा प्रथम अपरादित्य यांचे

राज्य मुरूडपर्यंत होते असा अंदाज येतो. कदंबराजा दूसरा जयकेशी याचा पराभव करून हा प्रदेश त्याने आपल्या राज्यास जोडला असावा असे डॉ.शोभना गोखले यांचे मत आहे.^{२४}

लेण्यांचे महत्त्व :

पुरातत्व विभागातर्फे सापडलेल्या लेण्यांचा अभ्यास करण्यासाठी पुरातत्ववक्ते डॉ.शां.भा.देव यांना घेवून डॉ.खोबरेकर पन्हाळे काजीला गेले. डॉ.देव यांनी ही लेणी अभ्यासली.त्यांना काही लेण्यात भिंतीवर राजराजेश्वरी, ललीतादेवी कोरलेल्या दिसल्या. तर एका लेण्यात गणपती, सरस्वती यांच्या अत्यंत कलात्मक मूर्ती आणि शंकराची पिंड पाहण्यात आली. तसेच एका लेण्यात प्रवेशद्वाराच्या डाव्या हाताला सुमारे ३ फूट रुंद व १० फूट उंच असे शिल्प आढळले. त्यानंतर ८-१० बौद्ध लेण्यांचा समूह दिसून आला. यावरून त्यांच्याबरोबर असणाऱ्या डॉ.देव यांनी असा निष्कर्ष काढला की, या परिसरात इ.स.पूर्व पहिल्या शतकात हिनयान पंथी बौद्ध लेणी कोरली गेली असावीत. काही लेण्यात विहार व चैत्य खोदलेले आढळले, तर एका लेण्याच्या प्रांगणात कोरलेला स्तूप त्यांना आढळला. लेण्यांच्या साफसफाईचे काम सुरू झाल्यावर उघडकीस आलेल्या लेण्यांचे अंतर्भाग ज्ञात झाले. तसेच माती खाली दबून गेलेली आणखीही लेणी उघडकीस आली.

या लेण्यांबरोबर काहीशा अंतरावर एका दगडावर उत्कीर्ण केलेला १२ व्या शतकातील देवनागरीतील लेखही उपलब्ध झाला. ही लेणी व या लेखावरून ते या निष्कर्षाप्रत पोहचले की, पन्हाळे काजी येथे मध्ययुगापयत वस्ती झाली. पन्हाळे काजी येथील ठिकठिकाणच्या लेण्यांचे डॉ.खोबरेकर यांनी असे वैशिष्ट्य नमूद केले आहे की, ही लेणी या ठिकाणी साध्या बौद्धधर्मीय चैत्यापासून ते शैलोत्कीर्ण शैव धर्मिय देवळांची उत्क्रांती कशी झाली हे दर्शवितात. महाराष्ट्राच्या धार्मिक इतिहासाच्या दृष्टीनेही महायान बौद्धधर्म आणि तांत्रिक शैव धर्म यांचे परस्पर साहचार्य अथवा क्रम कसा होता? हे देखील

पन्हाळे काजी येथे दिसून येत असल्याचे डॉ.खोबरेकर यांनी सांगितले. तसेच पुढे ते म्हणतात की, “निरनिराळ्या लेण्यांमध्ये कोरलेल्या शिल्पांत वज्र चिन्ह असलेल्या बौद्ध धर्मीय मूर्तीप्रमाणेच नंतरच्या म्हणजे सुमारे १० व्या, ११ व्या शैव लेण्यात शिवलिंगे, त्रिमूर्ती, गणेश इत्यादी मूर्तीही आढळून येतात.” अशा प्रकारचा इतक्या प्रमाणावरील पुरावा महाराष्ट्रात इतरत्र अद्याप उपलब्ध झाला नाही असे मत भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाचे भूतपूर्व संचालक मा.म.म.देशपांडे यांनी डॉ.खोबरेकर यांचेपुढे व्यक्त केले व लेणी भारत सरकार संरक्षित स्मारके केली. ही लेणी रत्नागिरी जिल्ह्याचे भूषण ठरल्या आहेत.

अशाप्रकारे डॉ.खोबरेकरांनी सहकाऱ्यांच्या मदतीने रत्नागिरी जिल्ह्यातील पन्हाळे काजी येथील प्राचीन गुंफांचा शोध घेऊन त्या प्रकाशात आणल्या आहेत.”^{२५}

डॉ.खोबरेकर महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व विभागाच्या संचालक पदी असताना भारत सरकारच्या 'अॅन्टीक्वीटी प्रोटेक्शन अॅक्ट' म्हणजे 'पुरावशेषकला वस्तू संरक्षण समिती' चे सदस्य होते. पुराण वस्तूंची चोरटी निर्यात महाराष्ट्रातील वस्तू संग्रहालयांतून बहुदा होत असते. ती थांबवून तिचे संरक्षण कसे करता येईल याचा अभ्यास त्यांनी केला. याबाबत डॉ.खोबरेकर म्हणतात, “महाराष्ट्रात प्राचीन काळी शहरे वसविली गेली. सुंदर मंदिरे बांधली, अप्रतिम मूर्ती कोरल्या, कला कुसरीनीयुक्त अशा निरनिराळ्या देवतांची चित्रे मंदिराच्या खांबावर, भिंतीवर कोरली, अंजिठ्यासारख्या गुहा खोदल्या, प्रस्तर, शिळा किंवा धातू, काष्ठ यांचे स्तंभ, धातूचे पत्रे, भांडी, विटा, शिंपले, हस्तीदंत, मुद्रा इ. वस्तूंचा लेख लिहिले. कालांतराने शहरे नाहीशी झाली, परधर्मियांच्या आक्रमणाने मंदिरे उध्वस्त झाली. कित्येक उत्तमोत्तम कलाकृती नष्ट केल्या गेल्या. असे झाले तरीही त्यांचे इतस्ततः विखुरलेले अवशेष हेच या देशाचे प्राचीन इतिहास वैभव आहे. हे आंग्ल इतिहासकारांनी जाणले आणि त्यांचा संग्रह करून ते संरक्षित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. छंद म्हणून अशा प्रकारच्या वस्तू त्यांनी जमवल्या व त्यातूनच निरनिराळ्या

ठिकाणी वस्तुसंग्रहालयांची निर्मिती झाली. ठिकठिकाणच्या मंदिरातील सुंदर मूर्ती व वस्तुसंग्रहालयातील नानाविद्या कलाकृती पाहून परकीय प्रवाशांची मने आकृष्ट झाली. काही धनाढ्य प्रवासी कोणतीही किंमत देवून भारतातील अशा वस्तू विकत घेऊ लागले. पैशाच्या लोभाने भारतातील प्राचीन कलाकृतींच्या चोरट्या निर्यातीस प्रारंभ झाला. ही चोरटी निर्यात एवढी वाढली की इकडील मंदिरातील व वस्तुसंग्रहालयातील व खाजगी संग्रहालयातील वस्तू नाहीशा होऊ लागल्या आणि या वस्तूंनी परदेशातील वस्तुसंग्रहालयांचे तसेच थोरामोठ्यांचे दिवाणखाने सुशोभित होऊ लागले. ही भितीदायक निर्यात थांबविण्यासाठी केंद्र शासनाने कला वस्तु संरक्षणाचा एक कायदा केला. त्या कायद्यात हिंदुस्थानातील पुरावशेष तसेच शंभर वर्षांहून जुनी बहुमोल कलाकृती यांचा निर्यात व्यापार विनियमित करणे, पुरावशेषांचा परदेशाशी होणारा चोरटा व्यापार थांबविणे, सार्वजनिक स्थानी असलेले पुरावशेष वा बहुमोल जुनी कलाकृती यांचे रक्षण करण्याची तरतुद केली. हा कायदा भारत सरकारने १९७२ साली केला. त्यास 'पुरावशेष कला वस्तु संरक्षण कायदा' असे म्हणतात." डॉ.खोबरेकर यांच्या मते, "आपला देश पुरातन व ऐतिहासिक कला वस्तूंचे आगर आहे. या कलावस्तूंचे जतन व संरक्षण संघटीतरीत्या व्हावयास हवे ही आजची गरज आहे."^{२६}

इ.स.१९६९ पासून मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या इतिहास संशोधन मंडळाचे मानद संचालक व 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' या त्रैमासिकाचे कार्यकारी संपादक म्हणून त्यांनी कार्य केले.^{२७} हे त्रैमासिक सुरू करण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे इतिहास संशोधक व लेखक यांस आपल्या संशोधनातील निर्णय आपल्या व्यवसाय बंधूंच्या चर्चा चिकित्सेसाठी मांडावयाचे तर मराठीत साधन नव्हते. त्याची उणीव भरून काढावी म्हणून हे त्रैमासिक केवळ संशोधकीय इतिहास लेखनाकरिताच सुरू करण्यात आले. या त्रैमासिकात प्रबळ पुराव्यावर आधारलेले, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक विषयांवरील संशोधनपूर्ण व चर्चा चिकित्सात्मक लेख प्रसिद्ध होतात.^{२८}

डॉ.खोबरेकर यांनी अनेक इतिहास परिषदांत भाग घेऊन आपले संशोधित निबंध वाचले. इतिहास संशोधन मंडळाची सूत्रे घेतल्यापासून त्यांनी मंडळातर्फे अनेक प्रकाशने प्रसिद्ध केली. महाराष्ट्र इतिहास परिषदेची अधिवेशने भरविली. अनेक विषयांवर चर्चासत्रांचे आयोजन केले.^{२९} जुलै १९८१ ला पुराभिलेख विभागाच्या संचालक पदावरून ते निवृत्त झाल्यानंतर ते आपला पूर्ण वेळ इतिहास संशोधन कार्यासाठी देत असत. मंडळातर्फे त्यांनी मोडी लिपी शिक्षणाचे वर्ग सुरू केले. तसेच पोस्ट ग्रॅज्युएट विद्यार्थ्यांसाठी संशोधनाचे प्राथमिक धडे त्यांनी व्याख्यानाद्वारे दिले. त्यांच्या संशोधनातील कार्याने महाराष्ट्रातील तत्कालीन अनेक विद्वानांचे लक्ष वेधून घेतले.^{३०} डॉ.खोबरेकर यांच्या संशोधकीय अभ्यासाचा कै. न.र.फाटक यांनी गौरव केला असून ते म्हणतात की, “आज महाराष्ट्रात जे हाताच्या पाच बोटावर मोजण्याएवढे इतिहास संशोधक आहेत त्यात श्री.खोबरेकरांचा क्रमांक वरचा लागतो.”^{३१}

डॉ.खोबरेकर यांचे इतिहास लेखन व प्रकाशने :

डॉ.खोबरेकरांच्या नावावर इंग्रजी, मराठी ग्रंथसंपदा, लेख प्रचंड आहेत. मराठी २१ व इंग्रजी १६ अशा एकूण ३७ इतिहास विषयक ग्रंथांचे लेखन त्यांनी केले आहे.^{३२}

‘इंग्रजी सत्तेविरुद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव’ आणि ‘गुजरातेतील मराठी राजवट’ या दोन ग्रंथांमुळे इतिहास संशोधक म्हणून डॉ.खोबरेकर प्रसिद्धीस आले. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाच्या पूर्वीपासून आदिवासी आदी ग्रामीण जनता ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध लढा देत होती त्याची दुर्मिळ माहिती आपल्याला या सशस्त्र उठाव ग्रंथात वाचावयास मिळते.^{३३} ‘गुजरातेतील मराठी राजवट’ या ग्रंथात गुजरात काठेवाडात मराठ्यांची सार्वभौम सत्ता टिकवण्यासाठी बडोद्याच्या कायस्थ प्रभु सरदारांनी केलेली कामगिरी सांगितली आहे. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने आपल्या पुरस्कृत मालेत क्र.१ चे स्थान या ग्रंथास दिले. या ग्रंथास कै.न.र.फाटक पुरस्कार लाभला आहे. या ग्रंथामधून आपल्याला

मराठांच्या गुजरातेतील राजकीय घडामोडींचा सविस्तर इतिहास मिळतो.^{३४}

डॉ.खोबरेकर यांनी सर्व दप्तखान्यात असलेला पत्रसंभार, त्यावर आधारित प्रसिद्ध झालेले संशोधकीय ग्रंथ व दप्तखाने राखावयाचे तंत्र याबद्दलची माहिती आत्मसात केली. व त्याआधारे 'महाराष्ट्रातील दप्तखाने (वर्णन आणि तंत्र)' हा ग्रंथ लिहिला. त्यांचे हे पुस्तक अत्यंत उत्कृष्ट पुस्तकांपैकी एक आहे. कारण या पुस्तकामधून आपल्याला महाराष्ट्रातील विविध दप्तखान्यात उपलब्ध असणाऱ्या मौल्यवान ऐतिहासिक साधनांची माहिती मिळते.^{३५} हा ग्रंथ महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळातर्फे प्रकाशित करण्यात आला. त्यास महाराष्ट्र शासनाकडून उत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून गौरविण्यात आले. तसेच या ग्रंथास १९७० चा राज्य पुरस्कारही प्रदान करण्यात आला.^{३६}

दप्तखान्यातील ऐतिहासिक कागदपत्रांचा अभ्यास फाईलींची किंवा खंडांची यादी वाचून करणे अत्यंत त्रासदायक, वेळ काढू आणि फार मोठा श्रमाचा असतो. श्रम आणि काळ यांचा अपव्यय न करता आपल्या विषयांचे कागद सहजासहजी टिपण्यास सूचीसारखे दूसरे साधन नाही हे त्यांनी वरिष्ठास पटवून दिले. आणि पूणे, कोल्हापूर, मुंबई या ठिकाणी असलेल्या कोट्यावधी मोडी कागदाचे सूचीकरण करण्यास प्रारंभ केला. पुणे येथील पेशवे दप्तरांत क्र.१ चे 'शाहू दप्त' आहे. त्यातील कागदांच्या सूचीचे दोन खंड प्रसिद्ध केले. तसेच 'चिटणीस दप्त' व संशोधनासाठी निवडलेले कागद वर्णनात्मक सूची तर कोल्हापूर दप्तखान्यातील 'निवडी दप्त' विभागातील मोडी कागदपत्रांची वर्णनात्मक सूची छापण्यात आली.^{३७}

मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास डॉ. खोबरेकरांनी मूळ कागदपत्रांवरून केला. त्यामुळे त्यांचेवर महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी यांनी 'महाराष्ट्राचा इतिहास मराठा कालखंड - मालोजी राजे भोसले ते दूसरे बाजीराव पेशवे' हा ग्रंथ लिहिण्याचे काम सोपविले. ते डॉ.खोबरेकर यांनी दोन भागात एकूण दीड हजार पृष्ठात पूर्ण केले.^{३८} त्यापैकी 'महाराष्ट्राचा इतिहास मराठी कालखंड

भाग-१-शिवकाल (१६३०-१७०७) हा त्यांचा शेवटचा ग्रंथ ठरला. यामध्ये त्यांनी अनेक ऐतिहासिक साधनांच्या आधारे इ.स.१६३० च्या पूर्वीची पार्श्वभूमी थोडक्यात सांगून स्वराज्यासंबंधीची सविस्तर माहिती दिली आहे.^{३९} त्यांच्या निधनानंतर या मौल्यवान ग्रंथाचे प्रकाशन साहित्य संस्कृती मंडळातर्फे करण्यात आले. 'महाराष्ट्राचा इतिहास मराठा कालखंड भाग-२' यामध्ये पेशवाईचा इतिहास संगतवार व विस्तृतरीत्या लिहून त्यांनी फार मोलाची कामगिरी केली आहे.^{४०} त्यांचा 'मराठ्यांच्या स्वान्यांचे मुक्काम' हा साधनग्रंथ त्यांच्या संशोधन चिकाटीची व इतिहास ज्ञानाची साक्ष पटवितात. त्यामध्ये 'मराठ्यांच्या बहुतेक स्वान्यांचे तपशील एकत्र तारीखवार देऊन अभ्यासकांची डॉ.खोबरेकर यांनी सोय केली आहे. मुक्कामांची संपूर्ण सूची एकत्र नव्हती. ही उणीव या ग्रंथाने दूर केली आहे.^{४१} मराठेशाही शिवकालापासून ते पेशवाईच्या अंतापर्यंत होती. या मराठेशाहीतील राज्ययंत्रणा कशी होती हे श्री. खोबरेकर यांनी 'मराठा अमलाचे स्वरूप' या आपल्या पुस्तकात मांडले आहे.^{४२}

डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे' या पुस्तकात १८१८ ते १८८४ या काळातील महाराष्ट्रातल्या स्वातंत्र्य लढ्याची कहाणी सांगितली आहे. ती आजही प्रेरणादायी ठरणारी आहे.^{४३}

त्यांना कोकणविषयी अपार प्रेम होते. ते स्वतःही कोकणचेच होते. कोकणला मोठा प्राचीन इतिहास आहे. हे लक्षात घेऊन त्यांनी इ. स.१९९५ मध्ये कोकणचा सर्वांगीण इतिहास लिहिण्याचे ध्येय जाहीर केले. त्यावेळेपासून 'कोकणचा राजकीय इतिहास (इ.स.पूर्व पासून ते १८१८ पर्यंत) हा ग्रंथ इ.स.१९९८ मध्ये मंडळातर्फे प्रसिद्ध झाला. त्यांचा दुसरा ग्रंथ 'मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन' होय. वरील दोन्ही भागातील कोकणची माहिती डॉ.खोबरेकर यांनी इंग्रजीत मांडली असून तो इंग्रजी ग्रंथ 'कोकण फ्रॉम द अर्लियस्ट टू १८१८ अेडी' या नावाने प्रसिद्ध केला.^{४४} हा डॉ.खोबरेकर यांचा सर्वसमावेशक ग्रंथ ठरला आहे. यामध्ये कोकणच्या इतिहासाच्या

यापूर्वी न वापरलेल्या साधनांच्या सहाय्याने त्यांनी कोकणच्या राजकीय इतिहासाची, सामाजिक व आर्थिक घटकांसह एकत्रीतपणे पुनरचना करण्याचा प्रयत्न केला आहे.^{४५} त्याची दखल कोकण मराठी साहित्य संमेलनाने घेऊन डॉ.खोबरेकर यांना 'कोकण साहित्यभूषण' हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार देऊन गौरव केला.^{४६} 'कोकणचा सांस्कृतिक इतिहास' हा ग्रंथ त्यांनी डॉ.भालचंद्र आकलेकर यांच्याकडून लिहून घेतला.^{४७}

इ.स.१८५७ ते १९४७ या कालखंडात स्वातंत्र्याकरिता जे सशस्त्र उठाव झाले, बंडे झाली त्यासंबंधीच्या हकीकतीची तत्कालीन कागदपत्रे अभ्यासून ती त्यांनी 'अर्काइव्हज बुलेटिन' मध्ये प्रसिद्ध केली.^{४८} शिवाजी महाराजांचा ३०० वा राज्यारोहण समारोह महाराष्ट्रात इ.स.१९७४ मध्ये ठिकठिकाणी साजरा झाला. त्यानिमित्त पुराभिलेख विभागाने वि.गो.खोबरेकर यांनी संपादित केलेली 'शिवकालीन कागदपत्रे' आणि 'शिवछत्रपतींची स्मारके-ब्रिटिश सरकारचे धोरण (Shivaji Memorials – British Attitude)' ही दोन प्रकाशने प्रसिद्ध झाली.^{४९}

'शिवकालीन कागदपत्रे' यात शिवाजी महाराजांच्या काळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक इतिहासावर नवीन प्रकाश पाडणारी कागदपत्रे प्रसिद्ध केली आहेत.^{५०} तर 'शिवछत्रपतींची स्मारके ब्रिटिश सरकारचे धोरण' यात रायगड येथील शिवाजी महाराजांची समाधी, शिवनेरी येथील शिवजन्मस्थान, लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेले शिवाजी उत्सव व शिव समाधीच्या जीर्णोद्धार विषयक चळवळी इ.संबंधी ब्रिटिश सरकारचे काय धोरण होते, ते दर्शविणारा तत्कालीन इंग्रजी पत्रव्यवहार (इ.स.१८८५-१९२५) पर्यंतचा प्रसिद्ध केला आहे.^{५१} भीमसेन सक्सेना याने, औरंगजेबच्या सैन्याची महाराष्ट्रात शिवकालांत जी भ्रमंती झाली त्याची हकीकत 'तारीखे दिलकुशा' या फारसी ग्रंथात दिली आहे. या ग्रंथाच्या अर्ध्या भागाचे इंग्रजी भाषांतर सर जदूनाथ सरकार यांनी केले. राहिलेल्या अर्ध्याचे श्री.खोबरेकर यांनी करवून घेवून हे दोन्ही भाग टिपांसह इंग्रजीत 'जदूनाथ सरकार बर्थ सेंटेंनरी कॉममोरेशन व्हॉल्युम' म्हणून महाराष्ट्र

शासनातर्फे १९७२ मध्ये प्रसिद्ध केलेले आहेत. याचे मराठीत भाषांतर 'मोगल व मराठे' या शीर्षकाखाली सेतु माधवराव पगडी यांनी केलेले आहे.^{५२}

याशिवाय 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' या त्रैमासिकाचे डॉ.खोबरेकर कार्यकारी संपादक झाले. त्यावेळी त्यांनी शिवपूर्वकाल, शिवकाल, पेशवेकाल, ब्रिटिशकाळ, स्वातंत्र्योत्तर काळ यावर शेकडो लेख लिहिले आहेत.

डॉ.खोबरेकर यांचे इतिहासाबाबतचे विचार :

डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधन मंडळाचे प्रमुख म्हणून सुमारे ४० वर्षे कार्यरत राहून इतिहास संशोधनाचे अविरत कार्य केले आहे. त्यांच्या मते, "राजवाडे, सरदेसाई या इतिहास संशोधकांची परंपरा महाराष्ट्रात श्री.बेंद्रे, ग.ह.खरे, प्रा.फाटक, कै.शेजवलकर यांनी चालू ठेवली. या सर्व इतिहास संशोधकांनी जी लाखो कागदपत्रे ऐतिहासिक साधने म्हणून प्रसिद्ध केली, त्याचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास होणे गरजेचे आहे. पद्धतीशीरपणे इतिहासलेखन झाले पाहिजे. ही आजची काळाची गरज आहे. याकरिता भारतीय इतिहासाचे अधिक ज्ञान संपादन करून घेणे आवश्यक आहे. तसेच, आपल्या शेजारील राष्ट्रांच्या इतिहासाचे ज्ञान झाल्याशिवाय आपल्या इतिहासाचे योग्य आकलन होणार नाही. आशिया आणि युरोप यांच्या त्या-त्या काळात जे फेरबदल झाले ते लक्षात घेतल्याशिवाय आपला इतिहास संपूर्ण समजूच शकत नाही. प्रगत अशा सुसंस्कृत समाजाचे इतर देशातील लोकांच्या आणि संस्कृतीच्या संदर्भात परिक्षण केले गेले पाहिजे."^{५३}

डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांचे इतिहास लेखनशास्त्र :

डॉ.खोबरेकरांच्या मते, इतिहास लेखनाचा कार्यक्रम पार पाडण्यासाठी गोळा केलेली कागदपत्रे अभ्यासणे, हाती आलेले कागदपत्र कालवार लावणे, काही कागदांतील

तिथी, तारखा कागदपत्रांच्या मजकुराच्या धोरणाने नमूद करणे, कागद संभारत येणारे कठीण शब्द, स्थळे, व्यक्ती यांची ओळख करून देणे या गोष्टी कराव्या लागतात.^{५४}

शिवकालापासून ते ब्रिटिश राजवटीपर्यंत डॉ.खोबरेकरांनी आपल्या ग्रंथातून ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या आधारे अभ्यासकांना अस्सल माहिती उपलब्ध करून दिली. इतिहास मांडताना त्यांनी प्रकाशित व अप्रकाशित अशा दोन्ही प्रकारच्या साधनांचा चांगला उपयोग करून घेतला आहे. त्यांच्या 'मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक आर्थिक जीवन' या पुस्तकाविषयी सांगताना डॉ.अ.रा.कुलकर्णी म्हणतात की, लेखक स्वतः मोडीचे जाणकार असल्याने एक शासकीय अधिकारी या नात्याने त्यांचा या दस्तऐवजांशी सतत संबध येत असतो. त्यामुळे डॉ.खोबरेकरांनी अप्रकाशित साधनांचा केवळ वापरच केला आहे असे नसून त्या कागदपत्राचा पुढील संशोधनासाठी कसा वापर करता येईल याचे अप्रत्यक्षरित्या मार्गदर्शनही केले आहे.^{५५}

डॉ.खोबरेकर यांना मिळालेले मान-सन्मान व पुरस्कार :

डॉ.खोबरेकर यांनी अनेक सन्माननीय जागांवर कामे केली आहेत. त्यांची इतिहास क्षेत्रातील कर्तबगारी जाणून महाराष्ट्र शासनाने त्यांना १९७२ साली मॉस्को येथे भरलेल्या सातव्या आंतरराष्ट्रीय पुराभिलेखाधिकारी परिषदेच्या अधिवेशनाचे राज्यप्रतिनीधी म्हणून पाठविले. या परिषदेला ६६ देशांचे एक हजाराहून अधिक प्रतिनीधी उपस्थित होते. ते लंडनच्या रॉयल एशियंटिक सोसायटीचे फेलो असून इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स कमिशन व इंडियन हिस्ट्री काँग्रेस या संस्थांचे १५ वर्षे सभासद होते. महाराष्ट्र शासनाचे प्रतिनीधी म्हणून व महाराष्ट्र राज्य पुराभिलेख व पुरातत्व मंडळाचे चिटणीस म्हणूनही १५ वर्षे काम केले. ते मुंबई व एस.एन.डी.टी. विद्यापीठाच्या इतिहास व पुरातत्व मंडळाचे अनेक वर्षे सदस्य होते. इ.स.१९८१ व १९८४ या दोन वर्षी त्यांनी नागपूर व अमरावती विद्यापीठ इतिहास परिषदांचे अध्यक्षस्थान भूषविले.^{५६}

डॉ.खोबरेकर यांच्या संशोधनाला अनेक पुरस्कार मिळाले.

१. कोकण मराठी साहित्य परिषदेने त्यांना 'कोकण साहित्य भूषण' हा पुरस्कार देऊन २००३ साली गौरविले.
२. 'इंग्रजी सत्तेविरुद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव' या ग्रंथास इंदूरच्या संशोधन मंडळाने पुरस्कार दिला.
३. 'गुजरातेतील मराठी राजवट' या ग्रंथास महाराष्ट्र सरकारचा उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मितीबद्दल पुरस्कार.
४. 'महाराष्ट्रातील दप्तरखाने' या तांत्रिक व संशोधनात्मक ग्रंथास महाराष्ट्र शासनाचे उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मिती पारितोषिक.
५. 'महाराष्ट्राचा इतिहास-मराठा कालखंड भाग - २' या ग्रंथाला महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार (१९९०-९१).
६. पद्मश्री भाऊसाहेब वर्तक फाऊंडेशनच्या कोकण विकासासाठी केलेल्या कामगिरीबद्दल डॉ.खोबरेकारांना १९९७ मध्ये पुरस्कार मिळाला.^{५७}

डॉ.खोबरेकर यांचा प्रवास :

डॉ.खोबरेकर यांनी भारतातील सर्व राज्यांच्या प्रमुख शहरी ऐतिहासिक साधनांचा अभ्यास करण्यासाठी भेटी दिल्या. तसेच ऑगस्ट १९७२ मध्ये मास्को येथे भरलेल्या सातव्या आंतरराष्ट्रीय पुराभिलेखाधिकारी परिषदेच्या अधिवेशनात महाराष्ट्र शासनाचे प्रतिनीधी म्हणून डॉ.खोबरेकर उपस्थित राहिले होते. त्यानंतर १६ दिवस लंडन येथील इंडिया ऑफीस रेकॉर्डमध्ये कोल्हापूर छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांसंबंधी कागदपत्रांचा शोध घेतला. त्यानंतर फ्रान्स, इटाली, जर्मनीच्या देशांतील वस्तुसंग्रहालयांची पहाणी केली.^{५८}

डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांची इतिहास लेखन व संशोधन क्षेत्रातील तपश्चर्या मोठी आहे. एखाद्या इतिहास संशोधन मंडळाच्या महत्त्वाच्या पदावर ४० वर्षे कार्यरत राहून संशोधनाचे कार्य क्वचितच कुणी इतिहास संशोधकाने केले असेल, ते डॉ.खोबरेकरांनी केले. त्यांचे वयाच्या ८४ व्या वर्षी, २३ ऑक्टोबर २००६ रोजी दुःखद निधन झाले. या घटनेने इतिहास क्षेत्रातील एक तेजस्वी हिरा निखळला.

डॉ.खोबरेकर पुराभिलेख, पुरातत्त्व व नाणेशास्त्र या तिन्ही क्षेत्रात तज्ज्ञ मानले गेले होते. प्रसिद्धीपासून दूर राहून एखाद्या विषयाच्या अभ्यासाला निरपेक्षपणे वाहून घेण्याची, पाश्चात्य जगात विपुल प्रमाणात आढळणारी परंतू इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे, त्र्यं.शं.शेजवलकर यांच्यानंतर महाराष्ट्रात क्षीण होत चाललेली परंपरा डॉ.खोबरेकरांनी आपल्यापर्यंत आणून सोडली आहे.

संदर्भ व तळटिपा :

१. कुलकर्णी अ.रा.- मराठ्यांचे इतिहासकार (इतिहासलेखन पद्धती) डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे २००७, प्रास्ताविक पृ.१.
२. पाटील एस.व्ही.- 'सेतुमाधवराव पगडी यांचे ऐतिहासिक लेखन' शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे सादर केलेला एम.फिल.प्रबंध, २०००, पृ.७३.
३. डॉ.कुलकर्णी अ.रा. - उपरोक्त, प्रास्ताविक पृ.१.
४. पाटील एस.व्ही. - उपरोक्त, पृ.७४.
५. कुलकर्णी ज.बा. - 'इतिहासाचार्य कै.डॉ.वि.गो.खोबरेकर', भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' त्रैमासिक, ऑक्टोबर-डिसेंबर २००७, पृ.७.
६. डॉ.खोबरेकर वि.गो. - 'मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम' (इ.स.१७०८-१८२०), मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर मुंबई, १९७७, पृ.६०९.
७. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - 'कोकण साहित्यभूषण सन्मानीत डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी मुंबई रेकॉर्ड ऑफीस या शासकीय इतिहास संस्थेत केलेले योगदान', 'भारतीय आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.३.
८. कित्ता - पृ.४.
९. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - 'इतिहासतज्ञ डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांचे पुण्यस्मरण', भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक, ऑक्टोबर-डिसेंबर २००७, पृ.५.
१०. खोबरेकर रंगनाथ - 'डॉ.वि.गो.खोबरेकर : साहित्यसूची' भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.५३.
११. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - 'कोकण साहित्यभूषण सन्मानीत डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी मुंबई रेकॉर्ड ऑफीस या शासकीय इतिहास संस्थेत केलेले योगदान', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.३.

१२. डॉ.खोबरेकर वि.गो.- 'महाराष्ट्राचा महापुरूष गेला', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, ऑक्टोंबर- डिसेंबर १९७९, पृ.७६.
१३. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - 'इतिहासतज्ञ डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांचे पुण्यस्मरण', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, ऑक्टोंबर-डिसेंबर २००७, पृ.४.
१४. कित्ता, पृ.४.
१५. डॉ.पवार दत्ता 'जेष्ठ इतिहास संशोधक डॉ.वि.गो.खोबरेकर', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' ऑक्टोंबर-डिसेंबर २००७, पृ.२.
१६. डॉ. खोबरेकर वि.गो. - भा. इ. सं. मंडळाचे गुरूवर्य प्रा.ग.ह.खरे', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.९७.
१७. डॉ.पवार दत्ता - उपरोक्त, पृ.२.
१८. कुलकर्णी ज.बा. - उपरोक्त, पृ.८.
१९. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - 'कोकण साहित्यभूषण सन्मानीत डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी मुंबई रेकॉर्ड ऑफीस या शासकीय इतिहास संस्थेत केलेले योगदान', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.९.
२०. कुलकर्णी ज.बा. - उपरोक्त, पृ.७.
२१. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - उपरोक्त, पृ.९.
२२. कित्ता - पृ.९.
२३. डॉ. खोबरेकर वि.गो. - 'पन्हाळे काजी येथील प्राचीन गुंफांचा शोध घेऊन त्या प्रकाशात आणल्या', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.४४.
२४. डॉ.गोखले शोभना - उत्तर शिलाहार राजा अपरादित्य (प्रथम) आणि विक्रमादित्य यांचा पन्हाळे ताम्रपट शक १०६१', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, एप्रिल - १९७९, पृ.५.

२५. डॉ. खोबरेकर वि.गो. - उपरोक्त, पृ.४४.
२६. डॉ. खोबरेकर वि.गो. - 'पुरातन कला वस्तूंचे संरक्षण', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.४७.
२७. प्रा.कशेळकर वि.भा.-'डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधन मंडळात केलेले कार्य,' 'भारतीय भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.११.
२८. कित्ता - पृ.१०.
२९. डॉ.पवार दत्ता - उपरोक्त, पृ.३.
३०. प्रा.कशेळकर वि.भा. - उपरोक्त, पृ.११.
३१. कुलकर्णी ज.बा. - उपरोक्त, पृ.९.
३२. खोबरेकर रंगनाथ - उपरोक्त, पृ.५५-५६.
३३. डॉ. खोबरेकर वि.गो.- 'इंग्रजी सत्तेविरुद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव', पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई १९५९, पृ.१६-४०.
३४. डॉ. खोबरेकर वि.गो. - 'गुजरातेतील मराठी राजवट' (इ.स.१६६४-१८२०), राजहंस प्रकाशन, पुणे १९६२, पृ.१०.
३५. डॉ. खोबरेकर वि. गो. - 'महाराष्ट्रातील दप्तरखाने : वर्णन आणि तंत्र', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई - १९६८, पृ.६.
३६. डॉ. खोबरेकर वि.गो. - 'मराठांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम' (इ.स.१७०८-१८२०), मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर मुंबई, १९७७, पृ.६०९.
३७. डॉ. खोबरेकर प्रकाश - उपरोक्त, पृ.७.
३८. डॉ.पवार दत्ता - 'जेष्ठ इतिहास संशोधक डॉ.वि.गो.खोबरेकर', 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती' त्रैमासिक, ऑक्टोंबर - डिसेंबर २००७, पृ.२.
३९. डॉ.खोबरेकर वि.गो. - 'महाराष्ट्राचा इतिहास मराठा कालखंड (भाग-१) 'शिवकाल (१६३०-१७०७)', 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,

- मुंबई - २००६, पृ.१-४०.
४०. डॉ.खोबरेकर वि.गो.-‘महाराष्ट्राच्या इतिहास - मराठा कालखंड (भाग २) (१७०७-१८१८), मुंबई १९८८, पृ.२९.
४१. राजाध्यक्ष द. य. - ग्रंथपरिचय - ‘मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम’, ‘भारतीय इतिहास आणि संस्कृति’, त्रैमासिक, जून - १९७८, पृ.४४.
४२. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - उपरोक्त, पृ.८.
४३. डॉ.खोबरेकर वि. गो.- ‘महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे (इ.स.१८१८-१८८४) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९९४, पृ.२३-५६.
४४. ज्योतिर्भास्कर जयंतराव साळगावकर - ‘संपादकीय (अभिनंदन)’, ‘भारतीय इतिहास आणि संस्कृती’, त्रैमासिक जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.२.
४५. <http://www.sayhyadribooks.org/booklisting4.asp>.
४६. ज्योतिर्भास्कर जयंतराव साळगावकर-‘संपादकीय’ ‘भारतीय इतिहास आणि संस्कृती’, त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.२.
४७. डॉ.पवार दत्ता - उपरोक्त, पृ.३.
४८. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - उपरोक्त, पृ.९.
४९. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - उपरोक्त, पृ.७.
५०. डॉ.खोबरेकर वि.गो. (संपा.) - शिवकालीन कागदपत्रे, द डिपार्टमेंट ऑफ आरकाईव्हल्स, गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र, १९७४, पृ.१-२३६.
५१. डॉ.खोबरेकर प्रकाश-‘कोकण साहित्यभूषण सन्मानीत डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी मुंबई रेकॉर्ड ऑफीस या शासकीय इतिहास संस्थेत केलेले योगदान’, ‘भारतीय इतिहास आणि संस्कृती’, त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.८.
५२. Dr. Khobrekar V.G. - Tarikh - i- Dilkasha (Sir Jadunath Sarkar Birth Commemoration Volume), Govt. Of Maharashtra, 1972, Page No. 3-11.

५३. डॉ.खोबरेकर वि.गो.-‘महाराष्ट्राचा इतिहास : साधने, संशोधन व रूपरेषा’,
‘भारतीय इतिहास आणि संस्कृती’ त्रैमासिक, जानेवारी १९६९, पृ.२४.
५४. डॉ.खोबरेकर वि.गो. - उपरोक्त, पृ.२६.
५५. प्रा.कशेळकर वि.भा.-‘डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी इतिहास संशोधन मंडळात
केलेले कार्य,’ ‘भारतीय भारतीय इतिहास आणि संस्कृती’, त्रैमासिक, जुलै-
सप्टेंबर २००४, पृ.१२.
५६. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - उपरोक्त, पृ.९.
५७. डॉ.खोबरेकर प्रकाश - ‘इतिहासतज्ञ डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांचे पुण्यस्मरण’,
‘भारतीय इतिहास आणि संस्कृती’, त्रैमासिक, ऑक्टोंबर-डिसेंबर २००७, पृ.६.
५८. कित्ता - पृ.६.